

EWA LETKIEWICZ* – LUBLIN

[Recenzja]: Katarzyna Bogacka, *Ornamenta episcoporum. Społeczna historia i symbolika insygniów biskupich na ziemiach polskich 1801-1919*, t. 1, Wydawnictwo Neriton, Warszawa 2021, ss. 388, ISBN: 978-83-6601-896-9; t. 2, Wydawnictwo Neriton, Warszawa 2021, ss. 250, ISBN: 978-83-6601-897-6

Dwutomowa książka Katarzyny Bogackiej *Ornamenta episcoporum. Społeczna historia i symbolika insygniów biskupich na ziemiach polskich 1801-1919* jest trzecią z prac autorki poświęconą insygniom władzy kościelnej. Dwie pierwsze (*Pastorały w Polsce XI-XVIII wiek*, Wydawnictwo Michalineum, Marki 2004; *Insygnia biskupie w Polsce. Pierścień, pektorał, infula XI-XVIII w.*, Wydawnictwo Pax, Warszawa 2008) omawiające oznaki władzy kościelnej, dotyczyły średnio-wiecznych i nowożytnych pastorałów, pierścieni, pektoratów i inful biskupich. W obecnie wydanej książce autorka kontynuuje temat insygniów władzy biskupiej, przemieszczając się w czasie do okresu nowożytnego (do lat 1801-1919).

Trzy książki osnute wokół problematyki insygniów władzy biskupiej tworzą strukturalny (tematyczny) i chronologiczny tryptyk. W ostatniej z wydanych prac tryptyku złożony obraz insygniów kościelnych autorka starała się ujrzyć z perspektywy wielu dyscyplin: historii sztuki, historii ubioru – świeckiego i kościelnego, historii Kościoła, historii kultury, historii prawa, historii złotnictwa, gemmologii, socjologii sztuki, antropologii, psychologii, komunikacji społecznej. Ramą spinającą perspektywy badawcze autorki stała się społeczna historia uwzględniająca w interpretacji badanych dzieł relacje pojedynczych osób i grup, wplecione w wydarzenia z lat 1801-1919.

Warto w tym miejscu dodać, że insygnia władzy kościelnej są jednym z wiodących nurtów badań prowadzonych od lat przez K. Bogacką. W rozległych zainteresowaniach autorki znajdujemy także prace naukowe poświęcone aspektom ideowym, symbolicznym, materiałowym złotnictwa i kamieni szlachetnych, genealogii, heraldyce, historii społeczności akademickiej, pejzażowi kulturowemu, a także studia z zakresu psychologii dziecka, kobiety i zagadnień turystyki.

* Ewa Letkiewicz – dr hab. historii sztuki, prof. UMCS, Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej
e-mail: ewa.letkiewicz@mail.umcs.pl
<https://orcid.org/0000-0002-1621-7947>

W książce *Ornamenta episcoporum* Bogacka po raz pierwszy podjęła próbę zebrania i zanalizowania pierścieni, pastorałów, inful i pektorałów z lat 1801-1919, rozproszonych na terenie ziem polskich, do tej pory nieprezentowanych całościowo. Zaznaczyły się one w historii Polski jako szczególne, ze względu na jej ówczesną sytuację pod zaborami. Celem autorki było dotarcie do insygniów znajdujących się na historycznych ziemiach polskich w granicach sprzed 1772 roku. Zamiary te zostały zweryfikowane po przeprowadzeniu wcześniejszych kwerend na obszarze Litwy, Białorusi i Ukrainy. O ile stosunkowo licznie zachowały się insygnia biskupie na terenie Litwy, to na ziemiach Białorusi i Ukrainy, po trwającym tam od 1917 roku systematycznym niszczeniu życia religijnego i związanej z nim kultury materialnej, efekty poszukiwań okazały się znikome. Ambitne założenia autorki nie w pełni okazały się możliwe do zrealizowania. Rabunki, zniszczenia oraz kontrybucje zaprzępaściły bezpowrotnie większość dzieł. Niektóre z insygniów pochodzących z dawnych metropolii – lwowskiej i mohylewskiej udało się uchronić przed zagładą. Zostały one wcześniej przewiezione do kraju. Zebrany materiał na temat zachowanych dzieł jest więc niepełny. Uwaga ta dotyczy także źródeł pisanych. Trudności w dotarciu i zbadaniu archiwów na Wschodzie są poważną przeszkodą w pozyskaniu potrzebnych informacji.

Autorka starała się możliwie jak najpełniej wydobyć walory artystyczne i symboliczne poszczególnych przedmiotów oraz ukazać je w szerokim kontekście historyczno-społecznym Polski i Europy. Zgromadzony materiał poddała systematyzacji i wydzieliła kilka grup insygniów o zbliżonej formie, a także podobnej ikonografii i dekoracji.

Bogacka wykazała się szeroką znajomością specjalistycznej wiedzy z zakresu archeologii prawnej przy dekodowaniu znaczeń nadawanych w ciągu wieków znakom władzy biskupiej: pastorałom, pektorałom, pierścieniom, nakryciom głowy biskupów. Istotna w tym miejscu dla jej prac okazała się również biegła znajomość symboliki barw kamieni szlachetnych, metali, tkanin.

Wiedzę teoretyczną autorka wspierała badaniami archiwalnymi, docierając do godnej podziwu ilości tekstów źródłowych, studiując setki stron dokumentów pisanych i ikonograficznych, wykorzystując wiedzę z istniejących opracowań.

Zagadnieniom insygniów okresu niewoli narodowej jako przedmiotowi badań poświęcony został pierwszy rozdział pracy. Autorka odniosła się do celu i przedmiotu badań, określiła ich zakres, omówiła ważniejsze zbiory insygniów z lat 1801-1919 i zaprezentowała stan badań na ich temat. W kolejnych podrozdziałach podjęła kwestie obecności insygniów biskupich w środkach społecznego przekazu i ich źródeł ikonograficznych z lat 1801-1919. W dwóch ostatnich podrozdziałach nakreśliła problematykę badawczą i objaśniła metody pracy.

Autorka, mająca erudycyjną wiedzę w zakresie przedmiotu badań, w interesujący sposób rozwinęła narrację w poszczególnych częściach dzieła. Rozdział drugi poświęciła rozwojowi i symbolice insygniów. Studiując teksty egzegetów, ojców Kościoła, kroniki, okólniki itd., starała się dotrzeć do pierwotnych znaczeń nadawanych insygniom, ich elementom, kolorystyce, symbolice. Wyjaśniła czas i okoliczności ukształtowania się zestawu przedmiotów przyjętych w Kościele rzymskokatolickim jako insygnia biskupie. Najstarsze oznaki godności i jurysdykcji

biskupiej – pierścień i pastorał, pochodzą z VII wieku (potwierdzone w uchwałach synodu w Toledo z 633 roku). Prawo do noszenia pierścienia, podobnie jak pozostałych insygniów, regulował *Kodeks prawa kanonicznego* wydany pod koniec omawianego okresu. Zakładania pierścienia zakazywano osobom innym niż papież, kardynałowie, arcybiskupi, biskupi, opaci. Duchowni, poza wyróżnionymi prawem, nie mogli nosić pierścieni np. w celach dekoracyjnych.

Pastorał, czyli laska o wysokości człowieka ze spiralnie zawiniętą częścią górną zwaną krzywaśnią, był znakiem władzy pasterskiej, nauczycielskiej i królewskiej w diecezji biskupa. Poszczególnym częściom pastorału nadano znaczenia symboliczne. Górna zakrzywiona część obrazuje przyciąganie wiernych do Kościoła. Nodus (węzeł), umieszczony poniżej i stanowiący oparcie dla dłoni, oznaczał umocnienie w wierze, a ostry żelazny kolec na końcu drzewca – poskramianie niepokornych i obronę przed atakującymi wrogami.

Podobnie jak w przypadku pozostałych insygniów, symboliczne znaczenie przypisywano także materiałom służącym do wytworzenia pastorału. Istotną rolę odgrywały trwałość i szlachetność kruszców oraz kamieni. Symbolika materiałów współgrała z symboliką przedstawień figuralnych, roślinnych, architektonicznych.

Pektorał dopiero od XIV wieku zaczął być łączony ze strojem biskupim. W Kościele rzymskokatolickim przybrał formę krzyża, najczęściej łacińskiego. Nie było obowiązku noszenia go na „codziennym stroju”. Powszechnie wszedł do użytku biskupów dopiero w okresie nowożytnym. Regułą stało się zawieszanie go na złotym łańcuchu.

Autorka zwróciła uwagę na dwa rodzaje krzyża pektoralnego – zwykły i pontyfikalny. Pierwszy noszony jest na co dzień, drugi podczas ceremonii kościelnych, szczególnie w trakcie Mszy pontyfikalnych. Pektorał pontyfikalny w formie krzyża łacińskiego musiał mieć puste miejsce na relikwie świętych. Wymogu tego nie przestrzegano już tak rygorystycznie od drugiej połowy XX wieku. Bogacka wskazała na związek krzyża pektoralnego z pektorałem arcykapłana Starego Przymierza z jego dwunastoma kamieniami reprezentującymi dwanaście plemion Izraela. Przywołała nie tylko symbolikę poszczególnych kamieni szlachetnych, ale także znaczenie kosztownej kameryzacji, traktowanej w Kościele katolickim jako przywilej i wyróżnik krzyży pektoralnych należących do papieża – namiestnika Chrystusa oraz biskupów – następców apostołów.

Infuła, kolejne z insygnium, jest określeniem mitry biskupiej, czyli liturgicznego nakrycia głowy duchownych posiadających wyższe święcenia, a także opatów i uprawnionych duchownych. Jej formę, niezmienną od XII wieku, tworzą dwie usztywnione tarcze o trójkątnych wierzchołkach zszyte w dolnej części i połączone podszewką. W tylną dolną krawędź wszyte są wstęgi. Bogacka przytacza bogatą symbolikę infuły, także tkanin z jakich została wykonana, ich kolorystykę, zdobiące je hafty.

W rozdziale trzecim uwaga autorki poświęcona została insygniom władzy biskupiej jako symbolom jedności Kościoła. Przedmiotem zainteresowania objęła ona jedynie te z form święceń biskupich, które obowiązywały w XIX i na początku XX wieku. Sakra w tym okresie odbywała się według porządku Pontyfikału Soboru Trydenckiego z 1596 roku. Elekt, przyjmując insygnia podczas Mszy

konsekracyjnej, to jest łaskę, pierścień i mitrę, przyjmował na siebie obowiązki sądenia, objaśniania, konsekrowania, nakazywania, ofiarowywania, chrzczenia i bierzmowania.

W tym też rozdziale możemy znaleźć interesujące informacje dotyczące insygniów historycznych jako rzeczywistych lub domniemych pamiątek po poprzednikach (np. mitra i pierścień św. Stanisława, przechowywane w skarbcu katedry na Wawelu), ich społecznej roli i oddziaływania w trudnym okresie niewoli narodowej.

Bardzo interesujący jest rozdział czwarty, w którym autorka przedstawiła insygnia biskupie w kontekście historyczno-społecznym XIX wieku i początków XX wieku. Wykazała jaki wpływ wywarła oświeceniowa ideologia antykościelna na Kościół w Europie i Polsce, a także na sferę duchowości, kultury, polityki, sztuki, symboliki sakralnej, co ma bezpośrednie odniesienia do problematyki poruszanej w niniejszej pracy. Przykładem ilustrującym te zmiany są insygnia (pastorały) z przełomu XIX i XX wieku, w których całkowicie zrezygnowano z dekoracji o charakterze religijnym. Na odrodzenie życia religijnego trzeba było czekać do następnego dziesięcioleci.

W Polsce trudne czasy Kościoła zbiegły się z rozbiorem Polski, a następnie I wojny światowej i były okresem wysiłków na rzecz odzyskania niepodległości. W podzielonym państwie Kościół polski znalazł się pod panowaniem trzech zaborców. W 1818 roku w Królestwie Polskim car Aleksander I nominował pierwszego arcybiskupa metropolitę warszawskiego Franciszka Malczewskiego, zatwierdzonego przez papieża. Fakt ten zapoczątkował nową sytuację na historycznych ziemiach polskich. Władzę duchowną do powstania listopadowego sprawowało dwóch prymasów – w Warszawie i Gnieźnie.

Autorka ze smutkiem konstatuje, że z okresu niewoli narodowej przetrwało niewiele insygniów, o czym przekonują ich wyobrażenia na portretach biskupich zestawione z obecnym stanem zachowania w skarbcach i muzeach. Z pierwszych dziesięcioleci XIX wieku niemal ich nie ma. Na ten stan rzeczy negatywny wpływ miało m.in. zubożenie Kościoła i samych biskupów spowodowane rekwirowaniem dóbr kościelnych, kasatami diecezji, wygnaniami. Autorka zwróciła uwagę również na utratę wielu dzieł po odzyskaniu niepodległości. Do ich ogromnych zniszczeń przyczyniła się II wojna światowa. Niewielką część zagrabionych dzieł udało się rewindykować po wojnie.

Badania Bogackiej pozwoliły stwierdzić, że zachowane XIX-wieczne dzieła, oprócz wyrobów miejscowych, są importami z krajów zaborczych, ale też z Paryża, Rzymu i innych ośrodków.

Zarówno insygnia wykonane na ziemiach polskich, jak i importy odzwierciedlają typową dla XIX wieku i początku XX wieku postawę kultu przeszłości. Przedmioty kultu religijnego reprezentują przede wszystkim neogotyck, neobarok, neoklasycyzm. W omawianym czasie (1801-1919) poszukiwano wartości godnych naśladowania, cementujących i jednoczących Kościół. Znalezione je w przeszłości historycznej. Za jeden z godnych wzorów uznano wówczas tradycje wypracowane w okresie gotyku, do którego odwoływano się w zaborze pruskim, austriackim i rosyjskim. Nurt neogotycki współistniał z neobarokiem oraz prądem odwołującym się do wartości klasycznych antyku greckiego i rzymskiego.

Inspiracjom neostylami autorka poświęciła dwa obszerne rozdziały, w których omówione zostały insygnia biskupie z trzech zaborów. Poruszona została geneza i recepcja neostylów w kontekście dogmatów oraz kultu Chrystusa i Marii.

W rozdziale siódmym przedstawione zostały insygnia wielkich Polaków, wśród których znaleźli się: prymas Mieczysław Halka-Ledóchowski, św. Zygmunt Szczęsny Feliński oraz św. Józef Sebastian Pelczar. Autorka zwróciła uwagę na ich odmienność w porównaniu do analogicznych przedmiotów z krajów Europy Zachodniej. Dzieła polskich hierarchów nie mogą konkurować pod względem kosztowności materiałów i wyszukanych form artystycznych z dziełami z zamożnych krajów. Te z kosztownych insygniów władzy kościelnej, które również zdarzały się wśród polskich duchownych – zwłaszcza pierścienie i pektorały wysadzone kamieniami szlachetnymi – nie przetrwały, są znane niemal wyłącznie z ikonografii portretowej malowanej i fotograficznej.

Rozdział ósmy poświęcony został dziełom o treściach patriotycznych, powstałym w przededniu odzyskania niepodległości i neorenesansowym pierścieniom poznańskiej firmy Stanisława Szulca.

Rozdział dziewiąty przeznaczono na omówienie pastorałów inspirowanych barokiem, zaprezentowana została działalność pracowni warszawskiej i petersburskiej, a także rosyjskie pastorały z emalią siedmiogrodzką i pastorały z metropolią lwowskiej.

Rozdział dziesiąty autorka wypełniła analizą problemu inspiracji barokiem w XIX-wiecznych pierścieniach, pektorałach oraz infulach. Tu też znalazł się podrozdział o pierścieniach z gemmami w Polsce i na Litwie oraz o inspiracjach mitrą biskupa krakowskiego Andrzeja Lipskiego. Autorka zaznaczyła, że w XIX stuleciu nie rozszerzył się zasób motywów ikonograficznych oscylujący wokół dobrze znanych wzorów.

Ostatni rozdział pierwszego tomu *Ornamenta episcoporum* przeznaczony został na omówienie pastorałów warszawskiej firmy „Bracia Łopieńscy” przeżywającej na początku XX wieku okres prosperity. W asortymencie firmy znajdowały się wyroby świeckie i sakralne, zarówno katolickie, jak i żydowskie. Bogacka, charakteryzując pięć pastorałów powstałych w firmie „Bracia Łopieńscy” w latach 1801-1919, stwierdziła, że „Odzwierciedlają one chronologię dążeń artystycznych – od skromnej i konserwatywnej z czasu I wojny światowej, po twórcze poszukiwania nowych form wyrazu dla treści ideowych związanych z odzyskaniem przez Polskę niepodległości” (s. 366-367). Do nowatorskich rozwiązań firmy należy zaliczyć torały z motywem Orła Białego oraz jeden z gołębicą Ducha Świętego.

Głównym elementem drugiego tomu *Ornamenta episcoporum* jest katalog zebranych insygniów opracowany dla potrzeb niniejszej pracy. Jego myślą przewodnią stało się przedstawienie podstawowych informacji dotyczących obiektów omawianych lub tylko wymienianych w tekście tomu pierwszego. Katalog został konsekwentnie zorganizowany. Autorka przyjęła modus praktykowany w muzealnictwie, podając w nocie wszystkie istotne dane zabytku wraz z jego opisem, historią, literaturą przedmiotu. Noty opatrzone zostały fotografiami, których niewerbalny przekaz jest niezwykle istotny w zrozumieniu specyfiki poruszanych zagadnień. W drugim woluminie książka otrzymała obszerne streszczenie w języku angielskim.

Warto na koniec wskazać, że walory edytorskie dwutomowego dzieła *Ornamenta episcoporum. Społeczna historia i symbolika insygniów biskupich na ziemiach polskich 1801-1919* stanowią starannie przygotowana grafika książki opracowana w Wydawnictwie Neriton i okładki zaprojektowane przez Bogacką.

Zebranie imponujących ilości informacji wymagało rozległej wiedzy, przygotowania teoretycznego i ogromnego nakładu pracy. Ich owocem jest publikacja Bogackiej, dzieło ważne, wprowadzające w obszar nauki nową wiedzę i potrzebne do kontynuacji badań nad insygniami władzy kościelnej, ale także potrzebne w kontynuowaniu badań nad polskim złotnictwem, jubilerstwem, kostiumem, historią Kościoła, materialnym i niematerialnym dziedzictwem kulturowym XIX i początków XX wieku Polski i Europy.

Słowa kluczowe: insygnia biskupie; pektorał; infuła; pierścień